

Je me borne aujourd'hui à ces quelques considérations, me promettant bien de traiter la question d'une manière plus approfondie à une prochaine occasion . .

A. CARRIÈRE

ՓՈԼՅԱՆՈՒ ԲՈՒՋԱՆԳԱՅԻՆՔ

Արտագրեր (հայ. զԱրտագրեր, «Ե. Արտագրեր կամ Արտագրիկ, Ամփանու. Artogerasa) բերին առաջ ու փառանձեմայ գերի բռնութիւն Ամփանու (ԻԷ, 12) ու փառաւ (Դար. Դ, ԺԵ.) իրարմէ քողարովն տարբեր կը պատմեն: Այսինքն այս բերէն երկու անգամ պաշարուած է. առաջին անգամ՝ Վիւղակ ու Արտաւան հոյս մանրիշները պաշարած են, իսկ երկրորդ անգամ՝ Հապուհ. արք. Փաւստոս այս երկու պաշարուածներն ի մի կը ձուլէ: Վիւղակ ներքինեայն եւ Արտաւան վաղեմի սպարապետին տեղ՝ Փաւստոս Պարսից ձեռք ու Վարէն սպարապետները կը դնէ: Ասիայի մեծագործութեան սպռանի շատ կարեւոր նմանութիւններ կան: Ամփանու կը պատմէ, թէ՛ Վիւղակ ու Արտաւան՝ բերդը մասն եւ թագուհին սպանուածք անձնատուր բլլալու ստիպեցին, իսկ Փաւստոս կ'ըսէ՝ թէ Հայր մարդպետը գաղտնի մտքով թագուհին անարդեց եւ արշալուանները թշնամանց: Խոսքի պէտք ենք բռն թէ Հայր մարդպետը մէջ էր: Ասոր վայր անմիջապէս Փաւստոսի քով բերդին անձնատուր բլլալը կը կարգանք, մինչեւ Ամփանուս պատմութեան նայելով՝ Վիւղակ ու Արտաւան վերջապէս թագուհւոյն արշալուաններէն կը շարժին ու Պարսիկները կը մանան: Ասիկ վերջ Ամփանուս կը պատմէ, թէ՛ քնչաւն Վիւղակ եւ Արտաւան վաղէս կայսրէն Պապը թագաւոր կը խնդրեն եւ ի Հայս կը բերեն. եւ ասիկ ետքը տեղի կ'ունենայ Արտագրեր բերդին առաւել, փաւստոս կ'ըսէ թէ Պապը թագաւոր խնդրողը վատակայ որդին՝ Մուշեղ Մամիկնեանէն էր (Ե, ա) Թէ Ջիկ ու Վարէն Հապուհ առաջնորդութեամբ բերդին երկրորդ անգամ պաշարուելու ժամանակ առաջնորդ էին:

* Սրդէն «Հանդիս» անցնալ տարւան Նոյ. Ի թուոյն մէջ (էջ 346) ասական ընդարձակ տողերութիւն տրուած է Պրոք. J. Marquardt այս ուսումնասիրութեան վրայ. այսով՝ Նոյն յոյդածին Ե. եւ Զ. (Փաւստոսի եւ Նազարապետի մասով) հաստատենք արդեւ թագմամուծեմայ ընթերցողայ առջեւ կը դնենք: Քրոնիկանս արաբոյ վերնագիրն է. Untersuchungen zur Geschichte von Iran. 5. Zur Kritik des Faustus v. Byzanz. Philologus, Band LV, Heft 5. էջ 213—227, եւ յաւելուած մը՝ էջ 243—244. 6. Hazarabet, էջ 227—234: — Այստեղ պատշաճ կը նամակնայ ծանուցանել որ մեծանուն զոմանակներն ըստմտրուել ու պապոցադանտրուել մեծագոյն մասն արդէն տասնական տարիներ յառաջ ծանոթ էր ազգայնոց. միայն թէ ինչինչ կէտ այս անգամ՝ նորագոյն ազգայնոց ներքով կը ցուցնուի եւ քիչ մ'աւելի կը ձգուի: — Հիմա՝ Ի մասնակրի Գաթիման Է. Զ. Վ. «Տիեզերական Պատմ.» Հտ. Բ. Վիեննա, 1852:

Այսոր այս քանի մը խորհրդածութիւններով կը շատանամ, խոստանալով այս խնդրոյ վրայ աւելի հիմնական կերպով խօսիլ մերեւոր աւթիւն . . .

Ա. ԿԱՐՐԻԵՐ

կրնանք Փ. Բուզանդէն հետեւցնել, Հապուհ Հայրոց ամբողջապէս տիրելէն ետքը՝ այս երկուքը երկրին վրայ իշխան դրաւ ու այնտեղ թողուց (Դ, ԺԷ), բայց Պապայ ապառաժութեան ատեն Մուշեղ սպարապետն ասոցը դէմ՝ կ'առեցաւ ու կ'ըսուի թէ՛ սպաննեց ալ (Ե, ա):

Ամփանու իւր խօսքը կը վերջացնէ բռնով, թէ Պապ՝ Հապուհին թեւադրութեամբը Վիւղակ ու Վարտաւան կը սպաննէ ու անոնց գլուխը Հապուհին կը դրէ: Փաւստոս ալ երկու անգամ (Ե. Գ. եւ Գ.) կը յիշէ Հայր մարդպետին սպանուիլը. եւ սպանման պատճառը տարբեր է փաւստոսի քով: Ե, Գ. գլխոյն մէջ կ'ըսէ, թէ թագաւորին մօրն ըրած անարգանաց համար սպանուեցաւ. իսկ Գ. գլխոյն մէջ, ուր Դրակ կը կոչուի, սպանուելուն պատճառն էր, կ'ըսուի, Հապուհի հետ ըրած դաւաճութիւնը: Միեւնոյն դէպքն երկու կերպով կը պատմուի. արք. այս երկու տարբեր պատմութեաններն իրարու հետ համաձայնեցնելու համար Ե. Գ. գլխուն մէջ կ'ըսէ թէ Հայր մարդպետին սպանուելն ետքը՝ անոր դրուեցաւ Դրակ, «որ յաւուրս Արշակայ թագաւորին կամ Տիրանոյ հօր նոյն գաժառ միջկէպ ինչոյն գործ մարդպետութեանն»: Այս Դրակը Վիւղակին հետ նոյն է, ըստ որում Վիւղակը վատիկանեան օրինակին համաձայն (29, 13, 14. 30, 1, 3) Գիւղակ կարգաւոր է: Հայերէն Դրակը սխալ ընթերցումաւ է Գրակն, ինչու որ Հայերէնի մէջ Դ ու Գ գրերը շատ անգամ կը շփոթին: Գրակ անունը Պրոկոպիոսի քով (Վլաս Վաթիկանի պատմաբանին, Գ. Ի. Զ. Բոննի՝ հտ. Բ, 390, 17) Γιλάχιος անունով կը գտնուի իբրեւ Հայ դորափարեմ՝ անուն: Ա. Խոր. ալ (Ա, ԺԺ.) իւր թագաւորաց ցանկին մէջ Գրակ անունաւ կ'ընէ կը յիշէ:

Իսկ Պապայ թագաւորը դրուիլը խնդրող Արտաւանին կատարելապէս կը համապատասխանէ փաւստոսի քով (Դ, ԺԵ. Ե, ա. եւն) յիշուած Մուշեղ Մամիկնեանը:

Փաւստոսի պատմածին համաձայն (Ե, ԼԵ.) Մուշեղ Պապայ յաշնդրէ՝՝ վարդապետէն՝ սպանուեցաւ (374-էն ետքը), թէ՛ Ե. Պապ շատ անգամ թշնամացած էր Մուշեղի դէմ (Ե, Բ, Գ.) Ընդհանրապէս փաւստոս երբեք Մուշեղին Պարսից կողմն անցնիլ չէ յիշատակել, այլ միայն կը յիշէ թէ Մուշեղին հօրեղբայրը՝ Վահան՝ (Դ, Ժ) անցած:

1 Այս երկու անուններն՝ ապահով՝ յուն. Արտագրեր (հտ. de Lagarde, p. 6. 91) Ζηκιάς եւ Καρυνός անունով ձեւը տուած են:

2 Վ. Զ. Բոննի, արաբ. — պարս. — Ե. Բոննի, արաբ. Զ. Բոննի Է Վ. Զ. Բոննի — արաբ. Woropragna. Այս ա-

Ե Գարսից կոչման եւ անոնց Հաւատարմի մնալուն համար պայտաւած ե իւր որդիքն (Դ, եր, Ե թ): Այսպիսով ուրեքն ուրեք մեզի ուրիշ բան չէ մտար, բայց լեզէ ընդգրկին, որ Գարսիական անարարական ե վատով պարագայեւորին անխնայական յայտնին ու աւեր վատն ապգաւորին հետ Գարսից կոչման անցնողն ու վերջ Գարսիականի թողողը Հաւատարմիցեւոր յարաւին ու քիւ մը վերջը Գազին տպանաւորն Արտաւանին եր: Արտաւանին կտաւարած գերբ վերջին իւր յայտնողին Բաղիւնին ընդգրկած է:

Հայ առնչեն աւելի վաշէի Արտաւազ պրզին
կը յափճար, որ Տիրան թաղաւորին օրով Վա-
տանին հետ սպարապետ եւ Արշապա ցառախարան
էր (Գ. Ժա. ԺԵԷ) Բայց օրով հետեւ ալ ապէ
վերջն իւր առնան առնենք ինչ յիշուել եւ առեց
վարդանան (Բրբեւ. Մամուկեանայ զուրի) անցաւ
ըր ցանեից (Գ. Բ. Ժ), ուստի պէտք ենք բռնել որ
նոյն ժամանակները մեռաւ զբալուէ: Թերեւս կա-
րելի է Մուշէի յաղարկին՝ բալլին Մանուկի՝ Շաղը
Արտաւազ (Արտաւազ)՝ նկատի առնուել: Մուշէղին
սպանուելէն ետքը Մանուէլ այս ցեղին զլիւսաւոր
կը ճանջուի եւ վաշէի (հաւանականագոյն վերջ-
ինչով Արտաւազայ պրզին) ինքնապա՝ Մանուէլ
կը թողու առհին նահապետութիւնը, զոր յաւաւ
վրան առած էր (Ե. Լէ. Է) Թերեւս Մանուէլ զերկ
բուռնաւոր ու Արտաւազի մասնաւորեան հետ կա-
պակցուելէն ժ. մ. առնենայ:

Տերեւորի հետ զգալի Հայաստանի բերող
Ուղի կորսել (Եւ. Տ, համալ. Եւ. ԼԲ) Ամփոխանութիւն
(հե. 12, 13, 15.) Արեւիքի կոմսի եւ Պաւստի եւ
Արեւիքի զորութեան մէջ եւ Արեւիքի, որ
Արեւիքի Տնօրէնութիւնն եւ Այլ շտաբներէն
պատահաւոր եւ ծանօթ առաքելորէն անուան
ներկայորդին առաջ առնել ներկայաւորէն փառա-
տար Տերեւորի (Եւ. ԼԲ) եւ Ամփոխանութիւն
Տրայտանտոր (ԼԵւ. 1, 8) մի եւ նշյան անձն եւ Դ, Իւ. զգալոր մէջ
Տրայտանտ միջոց թերեւս Ամփոխանութիւն (հե. 7,
13) Բիւնեստի հետ (որուն տեղ Պաւստի. օրինակ
binis առն) նշյան անձն ըլլայ։ Դեռ. որտեղ բազ-
մաթիւսեանք նշաններ փառատար զաւր կորսն զու-
ցուրի։ Աստիցմէ միայն մէկը յաւաք բերել կ'ու-

[illegible]

Ի ԷԼ-տաթարի պատմագրի Է. Է. Նոլդեկե (Է. 1877, թ. 1089) կա՛մ **وین** անունը (Հմմտ. Nöldcke, Geesh, d. Perser, p. 264, 349) պատճառով և զգուշ. ընկ՛ն. Բնունը է Համապատասխան Ախյան (Հորհանյան) անունն որ էլ պատճառի նշյն գրքին 957, թ. էջին ցանկին ձևը (Nöldcke, աղբ., 237) առ Mas. III, 182, 176 էն է՝ **سپان** (խխնդ. (ալիպան) Համալայի թով (էջ 139) ولسپان (խխնդ. (الپسان) Խաչքի ուղղութեամբ է՝ — Համալայի **شهر** خروادان անունն սեղ. կարգավ. է **خروادین** (Հոյհանյան առ Mas.) ԷԼ-տաթարին է Համալայի թով էջին **الوژان** անունն որ է Համապատասխան Բարսեղյան անունն առ Բաղդադյան (Գր. խխնդ.) Այս անունն ամենին կապ չունի Հայոց Մեծ Հայքին, սակայն Մեծ Հայքին (ալիպան) անունն թույլ էրգեթին. սակայն էլ 268, թիւ. 1)

գեմ, որ բուրբուլին պայծառ ու մեկին է։ Անգիլիանի
ու Հապարաուեի տարալուծիքը (Դ, ի, ի, ի)։
տարակոյն չկայ որ Դ, ի, ի. գլխոյն մէջ պատմուած
արաւանայ հետ նոյն են։

Ըստ անգամ զորավարներն միայն իրենց տիրապետել կ'առաւանդէին զ.թ. Հաղթանախոր (Գ. ի. իւ.) Սահրի (Գ. Լ.)¹, Հրեյն-լավ (Գ. իւ.) բառ առ բառ «բարեկամ Հարի-ի» [= Հե-րաթի]՝ Հարեյն-լավ Հերաթայ կուտակեցին տառ-դռն է՝. Ձխրի-պղե (Գ. իւ. խ.) զոր Պատմահեմն (Journ. As. 1866, Չէշ 177) աւետա. զարտադարձի- բառին հետ կը համամասն.՝ Սալուրն - աղբիջ- նախ (Գ. իւ.) կը իշանակէ հոգաբարձու քրտա- կան, տաղաւ օր՝ որ ամենեւեմ զարմանջելու չէ զմէջ, ըստ որով Սասանեանց հնչ տարբերու- րորաբար կ'անուանէր հոգաբարձու ծառիչ է՝ Ըող- արտն - փոխառադեր (Գ. իւ. խ.)², Սիթե- լանդի- յոգի (Գ. իւ.) որ կը իշանակէ առաջնորդ (կամ առաջիշ) մարտիչ՝ Հաթիւր-ի-դեր (Գ. իւ.)³, այսինքն համարադարձեցաւ. Սա-րի-ի (Գ. իւ. իւ. իւ.) Սա-րի-ի Պաշու- (Գ. իւ. իւ.) եւ կ-դէ (Գ. իւ. իւ. իւ. իւ. իւ.) զեղպան առնել, իսկ Չիլի (Գ. իւ. իւ. իւ. իւ. իւ. իւ.) պատմաւանել է կամ յե- ղակակն առնել։⁴ Ուստի եւ հնարաւ որ կը թայ այս կամ այն զորավարին աւելի առաւանդել ա իւր յա- տուկ առնամբն մեր առնել ելլելու, փառաստու միշտ կ'ապահովցնէր զորաքց զորավարին այստանիլը. միայն թէ փառաստանի առումն այս ապահովու- րիւնը մեր ծիլը առնելու չէ, ինչպէս որ Գուռ- մանդ-Էսպաս-Տի օրինակ կը ցուցնէ։⁵

Վերջապէս Խորենացւոյն Փաւստոսի ունեցած յարաբերութիւնը մէկ անգամ ընդ միշտ հաստատ-

« **Այս տառադրանքն Համար Հմեռ. Ներդրեկէ** Gesch.
der Perser und Araber S. 76 N. 8. **Պերսերս Ժամանակ**
Նայն տառադր. Զարգիւթ եւ կրէ: (Langlois, II. 343 etc.)
« **Փարսեանց-այ քով այստեղ եւ կուրի Հայ Ժը**
(Langl. II. 266.) **Պարսեանքն ըստեմն ճայնդի** (Kit. at tan-
bih ed. de Goetje 2. 12) **Եւսեմն ճաւանդին տառադրե-**
լուս աս կր: Հմեռ. Նուս. Ներդրեկէ, անդ 223 N. 8. Հիւր-
մաւ, Persische Buch. 187.

3. Եղիշեի քով պառհազանը Հարի--ընժ (Langl. II 248) է, իսկ Փարպեցւոյ քով՝ Հերի--ընժ (առկ 319):

* *Lidder*. Lagarde, Arm. Stud. Nr. 189. Darm-
steter, Le Zendavesta I 29 N. 12, III p. XL.

5 Սօյերման բառ առ բառ «Ընդ տիրոս», բնիկ է.
Lagarde (Arm. Stud. N. 1238) հնդերթյապիտի *οικονόμος*,
προστάτης, *ταμίας* նշանակությամբ կոչ. ապա: — Հմմտ.
նաև *մրթիգարան* *marescale*, *connétable*.

• Է-դ-դ-ն = Նորդ-բա. شېستان. Lagarde
(տե՛ս. N. 2179) արևմտական ժողովուրդներ։ Գ. Բ. Բ. Բ.

(տվ. N-2179) Գալստատից ձորնայտօց կը թարգմանէ. ինչ տարօրէն ըսաւ առ ըսաւ Սիւնիքի կամ Սիւնիքի մասառաւիկ կը նշանակէ: — Երբքը Արեւանի կամ Զաւարանի լեւոյ՝ յառաւիկ անուն եղանք լէ: [Justi այս միջոցին ինչ տեսնաւ Iranianes Namenbuch գրքին մէջ — էջ 320 — Գալստատիցը առ Գալստատից կ'ըմբռնէ, որով Գալստատիցին իմաստը կ'ըլլայ Գալստիցի գահադատ: Երան. սրբապետ. (Տէաւն.)

* Հմմտ. այս տիպոգրֆի Համար G. Hoffmann, Auszüge aus syr. Akten pers. Märtyrer 50 N. 438. Nöldeke, GGA, 1880 S. 876f. Երեւի եւ Գարաբաղի զոյ տաղանքս Ռ-(-ւն-հաղորդ)-աղբը մեծն տալի: (Langl. II 286f. 307. 312. 315.)

տնը 140. Թ. 1. Լ. Կ'ըստ է թէ մեռած է, սակայն Մամուռէի
ժամանակի առախանի Կ'ապրի (Ե, 134) Բաշկ Կարթիկ է որ
Քաճաչի պատմականաճերի կոկոս թէ ինն է պարզապէս: Եւ
ճեմ թէ Զինի ալ, որուն չամբ մեռած է կ'ըստ (Դ, 12
և Ե. Ե. Ե) Երէ անն է, որ Մաւշեղի մահու ընէն ետքն ու
Էր սընէն առախանի: (Զ. Ե. Ե)

տեղև համար՝ բուսական է, վերայիշեալ երկու մասանապարաց՝ Մամիկոնեանց վրայ պատմանը՝ համառարև դիմացէ դիմաց զնկը:

Մամիկոնեանց լինացաւ խորհիւն գաղթած են (Փաւստոս. Եւ. Գ. 151):

Արտաւազը. «պարապետն ամենայն զօրաց ձեռաց» եւ. Յամաս՝ «իշխան Աշոցաց գաւառին, Յրգատն կեանքիս կը խրկուին, որպէս զի վրժանէն ու Ռատակեւր բերին: (Ագաթ. 61):

Արտաւազը Մանգակունին խորհուրդ. Յրգատ որդին Արտաւազի ձեռքէն կ'ազատէ: (Խոր. Բ. 59):

Արտաւազի սատր վրէժն տանելու համար Մանգակունիները որեւէ կ'անցնեն: Աշոցան ցեղէն Յամաս իշխանն Արտաւազայ մայն մէկ քայլը կեանքիս կը փոխընէ եւ վրէժէն հետք կ'առնուանայ: (Բ. 59):

Հայրերուն թագաւորուն նշան ժամանակը Մամգաւն (Մամիկոնեանց Մամգայրը) Հայրասան կուգայ: Մամիկոնեանց շէն են (Բ. 1ա1):

Յրգատայ գառնալէն ետքը Արտաւազը Մանգակունին Հայոց զօրաց պարապետ կը կարգուի. իսկ իւր Յամաս քեռային Աշոցայ իշխան: (Բ. 1բ. 1):

Մամգաւն Ալիւնեացիցը կը ջնջէ եւ անոնց երկիրը կը փոխանցէ: (Բ. 1գ. 1):

Արտաւազը Մանգակունին Բաղաշը: զեմ կուտան իւր մեռնի: (Բ. 1կ. 1) տեղը շատ հազի պարապետ ընտրուեցան:

«Վալէ որդի Արտաւազայ, նահապետ Մամիկոնեան տօհմին, խորհուր. ի ժամանակ Հայոց պարապետ էր (Գ. Գ. 1): Մագթայ զեմ միշտ պատեալ զաւրին մէկ իւր զինակիցներն էին Բագրատ Բագրատունի Մեհանդակ Ռշտունի զարեգին իւր Վահան նահապետ Ամասունաց Վարդ կամիսկան:

Միհրան, առաջնորդ Վարդ Ռշտունի Բագրատունի եւ խորհուրդ Մանգիհր նահապետ Ստեփանոս: խորհուրդ:

Նեայ Վահան նահապետ Ամասուն: (Բ. 1կ. 1) Նեայ:

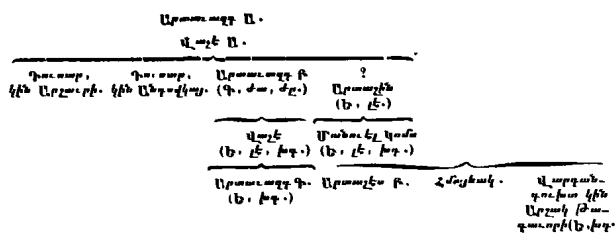
Մանգիհր ու Միհրանայ մեռնէն ետքը Հիւսիսայն պապ զեմ միշտ քանակաւ մէկ պարապետ են Բագրատունի Վահան Ամասունեաց նահապետը: Միհրանին տեղ Վարդը Միսայ պարապետ կը կարգուի: (Գ. 1ծ. 1):

Վալէ Պարոնց զեմ կուտան տանն իւր մեռնի: Չօրաց հրամանատար ու Վալէի Արտաւազը որդւոյն ինամակալ կը կարգուի: Երկուսի իշխանը Արշաւը կամարական, եւ Սիւնեաց Սեդակ իշխանը: (Գ. 1ա. 1):

Արտաւազը ու Վասակ Մամիկոնեանները Մեհրան զակ Ռշտունայ Յամաս որդին ու Վալէ Արծրունայ Զաւարդ որդին փոխընէլով կը փրկեն եւ իրենց դուստրներն անոնց կնուծան կու տան: (Գ. 1բ. 1) Նեմա. Մ. Խոր. Բ. 5Զ):

Չօրաց Ռշտունին կը պատմուի: իւր Մեհրանի կտորը որդին զայնակնուրէն ձեռք կ'ազատի: (Գ. 1ծ. 1):

Վասակ պարապետը, որ Փաւստոսի պատմութեան մէջ մեծ դեր կը խաղայ, խորհուրդայն թով մէկ անգամ մայն (Գ. 1կ. 1) կը յիշուի, եւ այն ալ՝ ստորին տասիմանի իշան իբրեւ թագաւորին իշխակիրը: Ռատուէ, յայտնի է թէ ինչպէս խորհուրդին տանն հնարք ի գործ գնելով՝ Մամիկոնեանները Հայոց պատմութեան կը ջնջէ: Մամիկոնեանց հնարքը զծին ծիւղագրութիւնը հետեւեալն է ըստ Փաւստոսի:

Փաւստոսի ժամանակագրութիւնը դեռ շատ անորայ է: Ի մասնաւորի խոշոր հակասութիւններ

1 Մանգակունիներու ընդմէջ փոխանցել է, զանգի յիշատակը ժամանակներ տակաւին անոնց կը հանդիպին: պարպետ Եղիշէ (Langl. II 215, 237) եւ Փարպետայ թով (Langl. տեղ. 306, 365):

2 Նիւսիսայնէն Բարսիլ: Մ. խորհուրդը Մամիկոնեաց տեղ (— Μαμαγιάναι, պարսիկ՝ Աւանք ըստ Կաստուր 69, 15. Չեմպրատի 12 (հոր. III p. 75 ed. Vindorf). Հմաս. Ամբ. Կ. 5. 16, լա 8. 12. Փաւստոս Գ. 1Ե. 1Գ. Մանգաւայ ժողովուրդը մէկ տաւրին անդին ունեն Աւանները եւ վրէժէն կու գան Մագթիթը ու Հայր. տեղին տեղի տեղ.) բուլղար Բարսիլները կը գնէ:

կան Արշակ թագաւորին կառավարութեան, բայց առաւել եւս այս թագաւորին տաննուան կաթոն զինուորի՝ Ս. Ներսէսի վրայ պատմութեան մէջ, Այս հակասութեանց ամենէն խոշորներն մէկ քանն են կ'ազգի՝ այստեղ կարծի կարծի յիշատակել: Կրտսի թէ Ս. Ներսէս Արշակայ թագաւորութեան սկիզբները կաթոն ընտրուեցաւ (Գ. 1Գ. 1) եւ կեանքի ծախսերու արքեպիսկոպոսէն ձեռնադրուեցաւ (Գ. 1Գ. 1) Վազէս կայսրը զինքն ամայի կղզի մ'աքսորեց, եւ ինք տարիէն (Գ. 1Ե. 1) կայսր մահ

Հուրեն ետքը եւ զառնայու հրաման ընդունեցաւ (Գ, Ժգ.)։ Դարձած ժամանակը Արշակ թագաւորը անկամբ իրեն դիմաց եկաւ։ Թագաւորին երբորորդային Գնէիլ սպանուելէն ետքը՝ մինչեւ Արշակ թագաւորին մեռնիլը արքունիքէն հեռացաւ (Դ, ԺԵ, Խ, ա.) եւ Պապ թագաւորին ժամանակը (Ժ. 374) դարձեալ յերեւան կ'ելէ ու վերջապէս Պապէն կը թաւառուարի։ (Ե, Իդ, Լ.)

Արդ Եւստերխոս Դիւսանի (կամ Դիւսադայոսի) անովնական յարկոյն ըլլալով 362ին կը բարձրանայ կենարիւյ եպիսկոպոսական գահը. իսկ Առդէն 378ին Արքիմանուպոլսոյ ճակատին մէջ մեռաւ։ Արդ թէ՛ Մ. Կերսես Ազգէսի մահուանէն ետքը սքուսարներէն գարձած ըլլայ, ո՛ր Արշակ թագաւորը, որ արդէն 10 տարի յառաջ մեռած էր, եւ ո՛ր այնտեղ Պապ որդին կրնար կենդանի տեսնել։ Փառաւորս՝ Առդէն (364—378) եւ Արտանդրոս (337—361) արիւնքու կայսրներն ի մի կը ձուլն։

Ամեն բանէ յառաջ ստուգ պէտք ենք համարիլ Ս. Կերսեսին Պապէն սպանուիլը։ Եթէ Ս. Կերսեսին կենանքէն կար բան մը, որ չէր կրնար ժողովորդեան մարտէն ջնջուիլ, այն ալ իւր պատման թուականն ըլլալու էր։ Ասկէ զատ՝ Արշակայ՝ կայսեր հանգուցեալ Արտանդր. ետքը Ողբմիկա կոչով հետ ամուսնանայն ալ (Փաւստ. Դ, ԺԵ. ԱՄԺ. Կարկ. Ի, 11, 3) հաստատուած կուտան մը կ'ընծայէ մեղի. այս զէպքը Փաւստոսը գտածածին համահայն Ս. Կերսեսի գարձեն ետքը պէտք է որ տեղի ունեցած ըլլայ։ Արդ՝ Ամիրանուէն գիտենք որ այս ամուսնութիւնը 360ին կատարուեցաւ։

Որիչ հաստատուն կէտ մըն ալ է Շապհոյ ու կայսեր հաստատած խաղաղութիւնը (Դ, Խա.)։ այսինքն Յովնանու խաղաղութիւնը 363ին։

Փաւստոս ժոյ — ի գլուխներուն մէջ իւր առապելեախառն սնովը Արշակին Ողբմիկայի հետ ամուսնանալէն յառաջ տեղի ունեցած զէպքերուն վրայ կը խօսի։ Դ, ի գլխին մէջ կը յիշուի ԿԺԺԻԱՅ գիմնայ Արուցաստանի մէջ (արաբ. Beth Araje) Արշակայ պարսկական-յուճական պատերազմին միջնակն ըլլալը. արդ այս զէպքը պէտք է որ 359-60ին պատահած ըլլայ, թէեւ յայն եւ հռովմայէն արքիւրներուն պահած լուսնական պատաճառաւ գտուարին է որոշիլ թէ ինչ հիման վրայ հաստատուած է այս պատմութիւնը։ Յամենայն զէպս մեծ դեր ունի այս տեղ աստիկ հայրենասիրութենէ բղնեցող չափազանցութիւնը, որ Փաւստոսի քով այնպէս յաճախ յիշուան կ'ելլէ։ Ըսուելէ՝ Արշակայ ժողովարձը արքեպիսկոպ փոխարէն հաստացում ԺժժԻԱՅ համար՝ իւր գլուստն անոր կնութեան տալ ուղեց, սակայն բանակցութիւնը ավարտիւն չնային, վասն զի Արշակայ աները՝ Անդուիլ Սիւրէի՝ փոխառլով որ այս ամուսնութեամբ իւր աղջկան դիմքը կը խախտի, ամէն միջոց բանեցուց եւ արգելք եղաւ, իսկ Արշակ Հայաստան փախաւ։

360ին կ'իխան թէ Արտանդրոսի ու Արշակայ մէջ եղած քանակութիւնը, եւ թէ Արշակայ Ողբմիկայի հետ ամուսնանայ (Դ, ԺԵ.)։ Արշակայ վերադիւնալ փախուստէն մինչեւ Շապհոյ դարձեալ Հայոց գէմ (Յովնանու խաղաղութենէն

ետքը) Թշնամութեն սկիզբ՝ իբր թէ անցած պիտի ըլլայ 8 տարի. եւ այն 8 տարին՝ կ'ըլլայ 4 (360—363)։ — Կա՛մ. Խորենացւոյ քով (Գ, Խա, Իդ.) Ողբմիկա Արշակայ առաջին կինն է — գոր կ'ըսուի թէ Ս. Կերսես հետք բերած է խաղաղութեան գեղարմութեամբ մը վաղեմատիւնու Ա. կայսեր խառնուած աստեւ. — իսկ Փաւստանմէ՛ թագաւորին հարմը է։ Ասկայն Փաւստոսի քով երկու տեղ՝ յայտնի կեցած է թէ Փաւստանմէն իր թագաւորին առաջին կինն եւ այն ժամանակ ո՛ր թագաւորին երկու կին ունենալն է ո՛ր ալ մարդպետը զարմանալի ու գայթակղական երեցաւ մէկու մը։

358 թուականին պէտք ենք գնիլ զայնադրութեան վերաբերեալ այն բանակցութիւնները, որոնք Դ. Ժգ. գլխին մէջ կը պատահին։ Այս զայնադրութիւնը գնիլը սպանուելէն ու թագաւորին անոր այրի ձեացած Փաւստանմէ՛ կնկան հետ ամուսնանալէն ետքը տեղի ունեցած է։ Ամիրանուս ալ գիտէ թէ Շապհոյ հետ ամուսնով այնտեղն է զԱրշակ յիշէն ձգելու։ (Ի, 11, 2.) Եւ այն տարին եւ կամ 359ին պատահած է Կարսին վկայուիլը։ (Դ, ԺԵ.)

Ամեն բանէ յառաջ Արշակայ թագաւորներուն թուականը պէտք է ստուգել եւ որոշել։ Ինչպէս պիտի տեսնենք, Փաւստոսի ստեղծ ստեղծ յիշած 30 տարիները ցմեղ չեն կրնար գահայցրել։ Ուստի եւ պէտք ենք ուրիշ տեղէ օգնութիւն փնտռել։ Փաւստոսի քով կը տեսնենք որ մեծ աղբոս ունի Արշակայ կառավարութեան ասանք ձեռք առնուլը՝ Շապհոյ ու Հռովմայեցւոյ մէջ կ'ընտան խաղաղութեան հետ. նմանապէս կը տեսնենք որ Խաղաղ Բ. ին մահն ալ Հայոց՝ Պարսից գէմ մղած մէկ պատերազմէն քիչ մ'ետքը տեղի կ'ունենայ։ Արդ ի յառակաւորնէն կրնանք ընդունիլ որ հայկական պարսկական պատերազմները՝ պարսկական-հռովմական պատերազմներ հետ զուգորթից ալ էին։ Առաջին պարսկական-հռովմական պատերազմին սկիզբ կ'ընեն Պարսիկները 337ին. յաւորք տարին Շապհոյ հը պաշարէ ԿԺԺԻԱՅ, այս պաշարումը ասպարէզի մնայ։ Երկրորդ, պատերազմը կրնանք 346—350 թուականին գնել, 350ին Շապհոյ հը ստիպուի ԿԺԺԻԱՅ (Երբորդ) պաշարումը վերցրելն. ասոր վրայ թշնամութիւններն առանց կերպական խաղաղութեան կը զադրին։ Ուրեմն՝ իրաւամբ կրնանք Արշակ թագաւորներ թուականն այս պատերազմին հետ կապել։ Արշակայ հօր՝ Տիրանի գիտելութիւնը նոյն պատերազմին մէջ պէտք է որ հանդիպած ըլլայ։ Ա. Ի փորձ Խորենացւոյ Խաղաղ Բ. ի ու Տիրանայ ընդառաջ թուարը (9 եւ 11) մերաւորապէս ճիշդ ենթադրելով՝ Տիրանի թագաւորութեան կ'ըլլայ 339—349, իսկ Խաղաղ Բ. ինք 330—338։ Ըստ ինչեան պէտք որ չկայ որ Տիրան ճիշդ 11 տարի թագաւորած ըլլայ, ինքը կրնայ պատերազմին սկիզբը (346ին) գերի բռնուած ըլլալ, եւ այս պարագային մէջ ժամանակագրութեն իրեն կը արուին այն տարիները, որ մինչեւ իւր որդւոյն գահակալելու անցած են։ Տրդատ երկրորդ անգամ

1 Դ. ԺԵ. Գ. Ի. Ամիրանուս ալ գնիլը uxor regis (թագաւորին կինը) կ'անուանէ։

